

UDC 2-282“16/17”=411.21:808.2:81’255

THE ANTIOCHIAN ARABIC VERSIONS OF THE LITURGICAL PSALTER OF THE 17TH–18TH CENTURIES*Yulia Petrova*

PhD (Philology), Associate Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy St., Kyiv, 01001, Ukraine

j.arabic2011@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5130-232X

The paper examines the history of editing the Arabic liturgical Psalter in the Church of Antioch after the introduction of Arabic printing in the Ottoman Empire. The study is based on a collation of the manuscripts and printed versions of the Arabic Psalter. The first important step towards the standardization of the Arabic Psalter was the 1706 Aleppo edition of the Metropolitan Athanasios Dabbās. It was based on a 17th-century handwritten text derived from the version of the well-known Bible translator ‘Abdallāh ibn al-Faḍl of Antioch (11th cent.). The 1747 Psalter, printed in Bucharest, was based entirely on the Aleppo edition, except for minor grammatical changes. In 1735, an improved version, based on the Aleppo edition, was printed at the Shuwayr monastery in Lebanon. The Shuwayr edition demonstrates a much higher quality in terms of spelling, grammatical norms of Classical Arabic, and conformity to the Septuagint, the *Vorlage* of the Arabic Bible of the Church of Antioch. This version underwent many reprints and became the second important stage in the editing of the printed Arabic Psalter. The third 18th-century version of the Psalter, with independent corrections in the biblical texts and with the *kathismata* prayers borrowed from the Shuwayr version, was the Beirut edition of 1752.

The editors of the Psalter employed a consistent approach: biblical texts (psalms and Odes of the prophets) underwent minimal intervention, since their long-established version, edited by ‘Abdallāh ibn al-Faḍl, had already been tested over centuries and enjoyed authority. At the same time, the editors allowed themselves more freedom with the *kathismata* prayers: the latter underwent many lexical changes and sentence restructuring, as they were not biblical texts and were influenced by many colloquialisms and features of Christian Middle Arabic.

The publication offers a Ukrainian translation of the second preface to the Aleppo Psalter (1706) and the preface and afterword to the Beirut Psalter (1752), which contain important references to the editorial work on the Arabic text.

Keywords: Psalter; Arab Christians; the Church of Antioch; ‘Abdallāh ibn al-Faḍl of Antioch; Athanasios III Dabbās; printing; editing; psalms; Christian Middle Arabic

АНТІОХІЙСЬКІ АРАБОМОВНІ РЕДАКЦІЇ БОГОСЛУЖБОВОГО ПСАЛТИРЯ XVII–XVIII ст.*Ю. І. Петрова****Вступ***

Псалтир, одна з головних біблійних і богослужбових християнських книг, став першою книгою, надрукованою арабськими літерами на Близькому Сході. Це відбулося 1706 року в сирійському місті Алеппо, де було засновано першу на теренах Османської імперії арабську друкарню. Ініціатор цієї справи, колишній патріарх Антіохійський Афанасій III Даббас, який тривалий час був митрополитом Алеппським,

дістав фінансову й технічну підтримку від господаря Волощини Константина Бринковяну (1688–1714), завдяки чому стало можливо заснувати арабську друкарню [Feodorov 2023, 162–163]. Герб волоського господаря на звороті титульного аркуша алеппського Псалтиря і присвячена йому як меценатові перша передмова до книги нагадують про румунський внесок до започаткування арабського друкарства.

У другій передмові до алеппського Псалтиря зазначено важливість цієї книги не лише для богослужіння, а й для “навчання дітей християн у школах”. Як відомо, Псалтир здавна використовувався для навчання грамоти, і псалми часто вчили напам’ять [Roberts 2020, 37]. Поряд зі Службеником і Часословом він стояв на першому місці у видавничих планах православних друкарень Східної Європи, на які орієнтувався Афанасій Даббас. Архімандрит Полікарп Кіцулеску припускає, що на вибір Даббаса міг вплинути видатний волоський друкар грузинського походження, ігумен монастиря Снагов, згодом митрополит Угроволоський Антим Іверський, з яким Даббас тісно співпрацював під час перебування при дворі Константина Бринковяну. Адже приблизно в той самий період Антим через свого учня започаткував друкарство у Грузії з дуже схожою видавничою програмою, яка включала Євангеліє, Псалтир, Службеник, Часослов та ін. [Chițulescu 2025, 13].

З огляду на великий попит на Псалтир 1709 р. в Алеппо було надруковано його друге видання. Протягом XVIII ст. з’явилися ще кілька арабомовних видань, надрукованих іншими видавцями. Зважаючи на це, постає питання: чи став перший друкований Псалтир стандартною версією цієї богослужбової книги в Антіохійській церкві і наскільки тогочасні арабські редакції тексту з ним пов’язані? Для з’ясування цього питання ми звернулися до всіх арабомовних версій богослужбового Псалтиря, які були надруковані протягом XVIII ст.¹

Алеппський Псалтир (1706)

На сьогодні відомо про шість примірників алеппського Псалтиря 1706 р., які зберігаються в різних бібліотеках світу [Feodorov 2023, 265]. З одним із них ми мали змогу ознайомитися у відділі рукописів та рідкісних книг Бібліотеки Румунської академії в Бухаресті (інв. № CRV 154) [Kitāb al-zabūr... 1706]. Книга структурована згідно з православною традицією: вона містить 151 псалом, об’єднаний у 20 кафізм², із додатковими молитвами наприкінці кожної кафізми, а також 10 біблійних (пророчих) пісень у кінці книги. Нумерація псалмів відповідає Септуагінті, оскільки переклад Біблії в Антіохійській церкві робився саме з грецького тексту.

Повна назва книги на титульному аркуші:

كتاب الزبور الشريف المنطوق به من الروح القدس على فم النبي والملك داود وعدته مايه وخمسون مزموراً
ويتلوه عشر تسابيح قد طبع حديثاً بمحرسة حلب المحمية في سنة الف وسبعماية وستة مسيحية

“Чесна книга псалмів, промовлена Святим Духом устами пророка й царя Давида, число яких сто п’ятдесят, за якими йдуть десять пісень, надрукована в богоохранному місті Алеппо християнського року тисяча сімсот шостого”.

Книга містить дві передмови: перша підписана Афанасієм Даббасом і присвячена меценатові арабського друкарства Константину Бринковяну (див.: [Петрова 2024, 85–86]), а друга написана на замовлення Афанасія Даббаса анонімним автором у римованій формі та обґрунтовує доцільність друку і розповсюдження Псалтиря (див. додаток 1).

У кінці другої передмови міститься важлива ремарка, яка вказує на підхід до редагування книги перед друком: “ми частково виправили граматичні закінчення у псалмах... без зміни структури речень” (*qad ‘aṣlahnā ‘i ‘rāb hādā l-mazāmīr... ‘iṣlāh^{an} mutawassiṭ^{an} mā ‘adā tarkībata-hu*), і далі: “ми внесли зміни лише в усіх двадцяти кафізмах, виправивши структуру речень, де арабська мова була спотворена” (*‘aṣlahnā tarkība-hā li-ḥasāsati ‘arabiyyati-hā*). Слід згадати, що Афанасій Даббас продовжував зусилля своїх попередників з уніфікації і стандартизації богослужбових текстів арабською. Зокрема, видатний ієрарх Антіохійської церкви патріарх Євтимій II (1634–

1635) (більш відомий як Мелетій Карма, митрополит Алеппський у 1612–1634 рр.) активно займався перекладом і редагуванням біблійних текстів і богослужбових книг, спираючись на стандартні видання грецьких друкарень Венеції, з метою усунення різночитань в арабських рукописах. Оскільки на той час друкарні з арабським шрифтом існували лише в Західній Європі, він намагався дістати згоду Ватикану на видання виправлених текстів, але такий проєкт тоді реалізувати не вдалося [Wade 2024, 245–247]. Тексти за його редакцією були дуже авторитетними в арабомовних церквах Сходу – Антіохійській та Єрусалимській. Зокрема, перше арабське видання Часослова, здійснене зусиллями Афанасія Даббаса в Бухаресті 1702 року, повністю базувалося на редакції Мелетія Карми, якщо не враховувати деяких граматичних правок [Wade 2024, 249].

Щодо псалмів, надрукованих в Алеппо 1706 р., то їхній текст сягає першої половини XI ст. і пов'язаний з іменем знаного богослова й перекладача диякона Абдаллаха ібн аль-Фадла Антіохійського. Частина Біблії перекладалися арабською з грецької та сирійської вже з IX (і навіть з VIII ст.) представниками різних конфесій. Абдаллах здійснив масштабну роботу зі збору, перекладу, редагування та звірки з грецьким текстом усіх цих текстів, завдяки чому з'явилася перша повна версія Біблії арабською. Вважається, що арабський переклад псалмів з'явився раніше й Абдаллах здійснив лише його звірку й редагування на базі давньогрецького тексту [Roberts 2020, 36]. Взввши за основу біблійні тексти за редакцією Абдаллаха та богослужбові тексти за редакцією Мелетія Карми, Афанасій Даббас здійснював їхню подальше редагування перед друком, усуваючи лексичні й граматичні помилки, діалектизми, різночитання, які століттями накопичувалися в рукописних версіях.

Тексти псалмів і біблійних пісень

Повертаючись до ремарки у другій передмові до алеппського Псалтиря, доцільно проаналізувати редакторський метод Афанасія Даббаса та виявити ступінь і характер виправлень, внесених до першого друкованого Псалтиря, який мав стати стандартною версією в Антіохійській церкві. Для здійснення порівняльного аналізу ми звернулися до рукописних версій Псалтиря XVII ст., фотокопії яких були нам доступні:

а) рукопис № 77 із колекції Місіонерського товариства Святого Павла (Харіса, Ліван), датований 21 грудня 7149 р. за візантійським літочисленням (1640 р.), переписувач Юсуф Антоніус (аль-Мусаввір)³ [“Kitāb zabūr Dāwūd al-nabī”, Manuscrit 77];

б) рукопис № 258 із зібрання монастиря Мар Бегнам (Ірак), датований 9 листопада 7155 р. за візантійським літочисленням (1646 р.), переписувач Талжа аль-Хамаві [“Kitāb zabūr Dāwūd al-nabī”, Manuscript 258];

в) рукопис № А 187 із зібрання Інституту сходознавства РАН (Санкт-Петербург), Алеппо, 1648 р., переписувач Юсуф аль-Мусаввір [Факсимильное издание... 2005].

Проведене нами зіставлення показало, що тексти псалмів і біблійних пісень у рукописних версіях ідентичні (якщо не враховувати деталі орфографії та граматичні форми). Вони написані арабською літературною мовою з виявами християнської середньоарабської мови. На нашу думку, у цих біблійних текстах представлена більш рання форма останньої, оскільки їхня редакція, виконана Абдаллахом ібн аль-Фадлом, сягає XI ст. Відхилення від літературної норми стосуються орфографії і, меншою мірою, граматики. Зокрема, у текстах псалмів зустрічаються такі основні тенденції, характерні для християнської середньоарабської мови:

1) опущення гамзи: *موامرة* “зібрання” (Пс 1:5), *ملجاي* “моя твердиня” (Пс 90:2), *الخبثا* “злостиві” (Пс 93:16);

2) різнобій у передачі міжзубних і зубних приголосних: *ديحة* “жертва” (Пс 4:6), *الكذب* “неправда” (Пс 5:7), *اوثار* “струни” (Пс 91:4);

3) написання літери *ض* замість *ظ*: *ضلال* “сінь” (Пс 22:4).

При зіставленні друкованого Псалтиря з рукописним ми спиралися передусім на рукопис № А 187 з огляду на його особливе місце в антіохійській церковній історії XVII ст.: багато ілюстрований мініатюрами рукопис було підготовлено в подарунок патріарху Макарію III ібн аз-Заїму (1647–1652) з нагоди річниці його інтронізації [Арабская Псалтырь... 2005, 123], а отже, він мав містити загальноновживану на той час в Антіохійській церкві редакцію тексту, який до того ж мав бути ретельно виві- реним і відредагованим. Його переписувач, Юсуф аль-Мусаввір, був відомим дія- чем арабо-православного відродження XVII ст., відомого під назвою “мелькітський ренесанс”, і належав до оточення патріарха Макарія III. Каліграфічний колофон ру- копису виконаний рукою сина патріарха Макарія, архідиякона Павла Алеппського, що є додатковим свідченням авторитетності цієї рукописної редакції Псалтиря.

Зіставлення друкованого Псалтиря з рукописним засвідчило, що втручання ре- дактора в тексти псалмів і біблійних пісень було незначним. В основній частині друкованого Псалтиря зустрічаються передусім орфографічні та граматичні прав- ки, наприклад:

1) Граматичні правки:

а) узгодження дієслова у препозиції до іменника згідно з правилом класичної арабської (у формі однини): ولا يثبتون مخالفى الناموس “Порушники закону не встоять”⁴ → ولا يثبتون مخالفوا الناموس (Пс 5:6); وليفرحوا بك جميع المتكلمين عليك “А всі, які надіються на Тебе, хай відчують радість” → وليفرح بك جميع المتكلمين عليك (Пс 5:12);

б) виправлення відмінка підмета: نصنت اذناك “Твоє вухо сприйняло” → نصنت اذناك (Пс 9:17); فاما بنوا اسرائيل “А сини Ізраїля” → فاما بنوا اسرائيل (Пісня 1, Вих 15:19);

в) додавання або усунення літери “нун” у дієслівних та іменних словоформах: والذي تقولونه “Про що роздумуєте” → والذي تقولونه (Пс 4:5); المستقيمى القلوب “щирих сер- цем” → المستقيمى القلوب (Пс 7:11); يتخاطبا “говорили” → يتخاطبان (Пс 11:3); لم يدعون “не за- кликали” → لم يدعوا (Пс 13:4);

г) усунення гіперкорекції (надлишкового “танвіна фатхи”): وان كان ظلمًا في يداي “коли в моїх руках неправедність” → وان كان ظلم في يدي (Пс 7:4); بامة لا فهمًا لها “народом нерозумним” → بامة لا فهم لها (Пісня 2, Повт 32:21); حناجرهم قبورًا مفتحة “їхнє горло – від- крита могила” → حناجرهم قبور مفتحة (Пс 5:10).

2) Орфографічні правки:

а) усунення надлишкового довгого голосного у словоформах недостатніх та по- рожніх дієслів: اهديني “веди мене” → اهدني (Пс 5:9); اميل “прихили” → امل (Пс 16:6); امح “очисти” → امح (Пс 50:3);

б) усунення надлишкового аліфа (у позиції, де є мадда або гамза з шаддою): ترالف “помилуй” → تراف (Пс 4:2);

в) заміна літери ي на “танвін кясри” у словоформах від недостатніх коренів: عالي “високе” → عال (Пісня 5, Іс 26:11);

г) виправлення підставки для гамзи: اخطيت “я згрішив” → اخطات (Пс 50:6) та ін.

Слід зазначити, що згадані правки є загальною тенденцією, яка спостерігалася в редакторській роботі перших арабомовних друкарів-християн. Відхід від орфогра- фічних рис рукописної традиції в бік сучасної норми відбувався поступово. У пер- шій половині XVIII ст. певна частина характерних для середньоарабської мови рис (на рівні орфографії та граматики) проникала з рукописів у друковані видання. Тому в алеппському Псалтирі зустрічається доволі багато таких типових прикладів відхилень від орфографічної норми, як надлишкова літера ي у формах ж. р. (اليكي “до Тебе”, فلتاتي “хай прийде”), заміна зубних приголосних міжзубними (واتوا → واتوا “і вони прийшли”, توكلوا → توكلوا “вони покладалися”) і, навпаки, зубні приголосні за- мість міжзубних (التلج “сніг”) (причому в рукописній версії деякі з цих випадків міс- тять правильні орфографічні варіанти, як-от واتوا, توكلوا). Також використовуються типові для християнської рукописної традиції варіанти الاله “Бог”, عدري “Діва”.

Водночас поряд із двома зазначеними типами виправлень у текстах псалмів і біб- лійних пісень можна зустріти випадки лексичних замін, які становлять особливий

інтерес. Виявлені приклади такого типу ми зіставили з грецьким текстом [Ψαλτήριον... 1700], завдяки чому можна вказати на такі мотиви лексичних правок:

1) Потреба виправлення змістових неточностей: наприклад, у виразі كالاسد في سيرته “наче лев у своєму лігвищі” (Пс 9:30) слово صيرة було змінено на مريض, оскільки перший варіант означає лише вівчарню (калька з гр. μάδρα “загін; стійло”), тоді як другий, окрім цього значення, може означати також “лігво лева”, що в цьому контексті є більш логічним. Було усунено низку помилкових дієслівних форм із рукописного варіанта, які спотворювали смисл, як-от: ان لم يرجعوا “якщо вони не навернуться” → ان لم ترجعوا “якщо не навернетесь” (Пс 7:13); ليس لك خلاصًا بالاهك “Нема тобі спасіння у твоєму Бозі” → ليس له خلاص بالاهه “Нема йому спасіння в його Бозі” (Пс 3:3); قد سمعني الله “Бог мене почув” → قد سمعتني يا الله “Ти, Боже, мене вислухав” (Пс 16:6);

2) Прагнення стилістичного удосконалення тексту: спостерігаються випадки заміни деяких слів синонімами, які, очевидно, здавалися редактору більш вишуканими, як-от: فلا اخاف “не побоюся” → فلا افزع (Пс 3:7); سريري “постіль свою” → فراشي (Пс 6:7); الفقير “вбогий” → المسكين (Пс 9:19); فتفرح عظامي “радітимуть кості” → فتجدد عظامي (Пс 50:10).

Слід вказати також на випадки реструктуризації тексту, як-от:

1) Заповнення пропусків, допущених у рукописній версії: يا رب اخر سواك ما نعرف... “Господи, крім Тебе, іншого не знаємо” → يا رب اخر سواك ما نعرف وباسمك نتسما “Господи, крім Тебе, іншого не знаємо, називаємо Твоє Ім’я” (Пісня 5, Іс 26:13);

2) Перестановка слів для наближення до оригіналу: لا يفخر القوي بقوته، ولا يفخر الحكيم بحكمته “Хай не хвалиться сильний своєю силою, хай не хвалиться мудрий своєю мудрістю” → لا يفخر القوي بقوته، ولا يفخر الحكيم بحكمته، ولا يفخر القوي بقوته “Хай не хвалиться мудрий своєю мудрістю, хай не хвалиться сильний своєю силою” (Пісня 3, 1Цар 2:10).

Для уніфікації антиохійського Псалтиря з грецькими виданнями в алепському Псалтирі 1706 р. з’явилося нововведення – до псалмів було додано заголовки (надписання) під назвою مضمونه “його зміст” (їх немає в арабських рукописних версіях), наприклад: توبيخ المنافقين ومخالفى الناموس ونبوة عن المسيح “Засудження лицемірів і порушників Закону і пророцтво про Христа” (Пс 2); الاعتراف والشكر لله، والالتجا اليه تع والاتكال عليه لا “Сповідання і вдячність Богові, звертання до Всевишнього і сподівання на Нього, а не на людину” (Пс 117). Слід зазначити, що Афанасій Даббас обрав не оригінальні надписання псалмів із Септуагінти, а додаткові заголовки з викладом теми кожного псалма, які зустрічаються в пізніших виданнях грецького Псалтиря⁵.

Молитви після кафізм

Набагато цікавішою виявилася ситуація з редакцією молитов після кафізм, які не є біблійними текстами. Ці молитви з’явилися у візантійському Псалтирі наприкінці XI ст. і призначалися для келейного читання в монастирях [Papulov 2014, 60]. Щодо арабського Псалтиря, то висловлювалися припущення, що їх було додано приблизно у XIII–XIV ст. [Арабская Псалтырь... 2005, 79]. Кожна група цих молитов згідно з грецькою традицією позначається словом *kātismā* (гр. κάθισμα), наприклад, *kātismā ‘āšira* “кафізма десята”, і містить чотири покайні тропарі, останній з яких присвячено Богородиці. Склад цих молитов не був регламентованим у грецьких Псалтирях [Papulov 2014, 60]. Арабська версія відрізняється від грецького видання 1700 р. як розташуванням молитов, так і браком останньої додаткової молитви до Христа у грецькій версії⁶. Очевидно, у XVIII ст. у східних церквах склалася тенденція опускати ці молитви, і в сучасних грецьких та арабських стандартних Псалтирях їх немає (на відміну від, наприклад, слов’янської та румунської традицій). У вищезгаданому арабському рукописі № 258 (1646 р.) ці молитви опущено, хоча є заголовок до них наприкінці кожної кафізми. Псалтир, виданий Константинопольською патріархією 1798 р. [Ψαλτήριον... 1798], на відміну від грецького Псалтиря, надрукованого у Волощині на початку століття [Ψαλτήριον... 1700], вже не містить цих молитов.

Аналіз арабських текстів молитов після кафізм у рукописній версії засвідчив, що вони містять набагато більше рис “середньоарабської мови”, які сформувалися під впливом діалекту (зокрема, сирійського), як порівняти з біблійними текстами Псалтиря. Можна вказати на такі характерні морфологічні та орфографічні особливості:

а) Наявність преформатива імперфекта *b-*: “لما بتتعبى باطلا وما بتتوبى” “Чому ти даремно метушишся і не каєшся?”⁷ (каф. 15); “فالآن هو ذا الوقت بيقصر، والزمان بيمضي، والانقضاء بيدنى” (каф. 17). Особливий інтерес становить асиміляція форми преформатива в 1-й особі множини (*mniṣnaʿ*) згідно з сучасною фонетичною нормою сирійського (дамаського) діалекту у фразі “وان كنا ما من صنع ما قد امرتنا به” “хоча ми не робили те, що Ти нам велів” (каф. 12), що свідчить про існування цього явища вже в XVII ст.;

б) Брак подекуди частки кон’юнктива أن перед імперфектом: “ما اقدر احتمال” “не можу витримати” (каф. 7);

в) Реалізація закінчень гамзованого дієслова за типом недостатніх: التجيت “я прибіг” (каф. 3), اخطيت “я згрішив” (каф. 11);

г) Узгодження присудка-дієслова з підметом згідно з діалектною нормою (форма множини у препозиції): يقفون البشر “постануть люди” (каф. 14);

д) Відтворення на письмі довгого голосного *ī* у формах займенників і дієслів ж. р. (зокрема, у звертаннях до Богородиці): انتى “Ти” (каф. 1), فىكى “у Тобі” (каф. 2), ولدتى “Ти народила” (каф. 7); те саме стосується слів ч. р. недостатнього дієслова: اعفنى عنى “пробач мені” (звернення до Христа) (каф. 6).

Особливий інтерес у молитвах після кафізм викликає наявність діалектної лексики, наприклад, питальне слово ʿeṣ “що?” із сирійського діалекту у фразі ايش اعمل انا الحقير “Що робити мені, окаянному?” (каф. 15). Ще більше здивування викликає той факт, що ідентичні діалектні форми наявні в обох рукописах [Факсимильное издание... 2005; “Kitāb zabūr Dāwūd al-nabī”, Manuscrit 77], які були створені в середині еліти Антиохійської церкви і мали б представляти мовний варіант, що відповідає найвищому стилістичному рівню. Але, як можна побачити, діалектні форми широко використовувалися в християнських сакральних текстах і копіювалися без виправлень. Цілком можливо, що в деяких текстах, як-от молитви після кафізм, діалектні форми були значною мірою усталеними і не вважалося за потрібне їх виправляти (розмовний характер деяких речень, найімовірніше, був ближчий вірянам, надавав молитві емоційності, і тому такі тексти були популярними). Очевидно, напівлітературне арабське койне Середньовіччя сприймалося християнськими книжниками як повноцінна літературна мова, придатна для запису принаймні деяких молитов, які не використовувались у богослужінні (як-от молитви після кафізм). Така ситуація існувала, доки, по-перше, в Антиохійській церкві не з’явилася така освічена людина, як Афанасій Даббас, який вирішив остаточно викоренити діалектні форми з ужитку, і, по-друге, доки запровадження технології друкарства не дало можливості поширити стандартизовані виправлені тексти.

Порівняймо один із тропарів після кафізми 5 у рукописі й відредагований Даббасом текст у друкованому Псалтирі⁸:

Рукопис № А 187 (1648)	Алеппський Псалтир (1706)	Переклад
في الدينونة الفزيعة بلا خصماء ببكت، بلا شهود بَدان، لان مصاحف الحس العقلى بتفتح، وافعالى المخفيه بتكشف، قبل ما يُراد يكشف عن اعمالى فى ذلك المنظر الذى لكل العالم، يا الله ارحمنى وخلصنى	في الدينونة المفزعه سابكت انا الشقى بلا خصوم ويحكم على بلا شهود، لان مصاحف حسى العقلى تفتح وافعالى المخفيه تكشف، فقيل ان تزمع المفعولات منى تظهر فى ذلك المشهد العمومى بمحضر الكل اللهم ارحمنى وخلصنى	На Страшному суді я, окаянний, буду звинувачений без обвинувачів і буду засуджений без свідків, бо книги совісті розкриваються і діла таємні виявляються. Раніш ніж скоєне мною буде виявлене в тому всенародному судищі, Боже, помилуй і спаси мене.

У наведеному фрагменті в рукописній версії привертають увагу штучно утворені дієслівні форми, у яких класична форма пасиву імперфекта поєднується з діалектним преформативом (*bubkat* “буду звинувачений”, *budān* “буду засуджений”, *btukšaf* “виявляються”); їх було вдало виправлено у друкованій версії (*sa-'ubkat*, *yuhkam 'alauya*, *tukšaf* відповідно). У друкованому Псалтирі додано *'anā l-šaql* “я, окаяний”, хоча цих слів немає в оригіналі⁹. Загалом можна побачити, що редагування стосувалося всіх рівнів тексту – лексики, морфології, синтаксису.

Отже, в алеппському Псалтирі 1706 р. було здійснено ретельну редакцію тексту, як порівняти з рукописною версією, яка була в обігу на той час. У редакторській роботі Афанасія Даббаса спостерігаються такі загальні тенденції, як вдале виправлення граматичних форм у бік “класицизації”, часткове виправлення орфографії ближче до сучасної норми, додання подекуди сполучника *fa-* для логічного зв'язку і дієприкметника *qā'il^{an}* (*qā'ilīn*) “кажучи” для введення прямого мовлення.

Шувейрський Псалтир (1735)

Важливим етапом становлення арабської видавничої справи стала діяльність друкарні греко-католицького монастиря Св. Іоанна Хрестителя в селищі Шувейр (Гірський Ліван). Після розколу в Антіохійській церкві (1724 р.) монастир став центром “шувейритського” ордену – одного із двох чернечих орденів греко-католицької громади. Відкрита 1731 р. друкарня мала найдовший термін функціонування на Близькому Сході – 165 років (1734–1899) [Feodorov 2023, 218] і незмінно демонструвала високі на той час стандарти видавництва. У низці передмов до видань друкарні згадується про редагування тексту та його звірку з грецьким оригіналом, а брак друкарських помилок свідчить про копітку лінгвістичну роботу.

Псалтир, який користувався особливою популярністю серед арабських християн різних конфесій, було надруковано в Шувейрі 15 разів. Висувалися припущення, що перевидавалась алеппська редакція 1706 р. [Feodorov 2023, 215], тим більше що ліванський першодрукар Абдаллах Захер, засновник друкарні шувейрського монастиря, раніше був співробітником алеппської друкарні і брав участь у редагуванні алеппських видань, які передруковували в Шувейрі [Feodorov 2023, 217]. У передмові до шувейрського Псалтиря зазначено: “...ця книга надрукована за версією, яку було найретельнішим чином звірено з грецьким оригіналом і виправлено відповідно до того, як її розуміли святі отці і вчені тлумачі. Цим займалися люди, які знають обидві мови – грецьку мову оригіналу й арабську мову перекладу. Тому, якщо ти виявиш щось відмінне від попередньої версії, не вважай це помилкою і спотворенням, щоб не впасти в оману, але будь впевнений, що це цілком відповідає грецькому оригіналу” [Kitāb al-zabūr... 1735, 9–10].

Очевидно, “попередньою версією” була алеппська редакція. Тому ми звірили її з доступними фотокопіями шувейрських видань Псалтиря 1735 р. (перше видання), 1740 та 1764 рр. За результатами звірки було встановлено, що шувейрські видання містять однакову редакцію тексту, яка базується на алеппській редакції, але має певні відмінності від неї, зокрема:

- 1) Опущено надписання псалмів;
- 2) Немає псалма 151;
- 3) У виданнях 1740 та 1764 рр. у кінці додано Десять заповідей, переліки чеснот і гріхів;
- 4) Здійснено подальше орфографічне редагування: *فليخزا* “Хай посоромляться” → *فليخزي* (Пс 6:11); *اعداك* “Своїх ворогів” → *اعدائك* (Пс 8:3); систематично замінено *اله* “Бог” на *الهدى* “Діва” на *العذرا*;
- 5) Внесено деякі лексичні та структурні виправлення згідно з оригіналом: *ما اكثر الذين يحزنوني* → *لماذا اكثر الذين يحزنوني* “чому стало так багато тих, які спричиняють мені біль?” (Пс 3:2); *وقد غشوا بالسنتهم، فدنهم يا الله* → *دنهم يا الله لانهم قد غشوا بالسنتهم* “вони своїми

язиками вчинили обман. Суди їх, Боже” (Пс 5:10-11); القمر والنجوم الذين انت استتهم → يقول للرب → اقول للرب “місяць і зорі, які Ти заснував” (Пс 8:4); القمر والنجوم التي انت استتها “Він скаже Господу” (Пс 90:2);

6) Здійснено лексичні заміни зі стилістичною метою: حتي متي → الي متي “доки” (Пс 4:3); قد زالوا جميعًا → قد زالوا جميعًا “Усі відвернулися” (Пс 52:4);

7) Здійснено додаткову лексичну, синтаксичну і стилістичну редакцію молитов після кафізм (див. нижче).

Отже, шувейрське видання містить подальші виправлення, які не лише покращують текст стилістично, а й наближують його до грецької версії. Залишається нез’ясованим, хто саме був редактором, адже Абдаллах Захер, який свого часу вивчав арабську в Алеппо в мусульманських вчених, здійснював якісну стилістичну редакцію, але він не знав грецької [Feodorov 2023, 217], тоді як у шувейрському Псалтирі простежуються смислові правки.

Порівняймо один із тропарів кафізми 12, який дає уявлення про різницю між алеппською та шувейрською редакціями:

Алеппо (1706)	Шувейр (1735)
في ظهورك الرهيب ايها المسيح لا نسمع ما عرفكم، لان الامل عليك يا مخلص قد طرحنا، وان كنا لم نصنع ما قد امرتنا به من كسلنا وتهاوننا، لكن نسالك اشفق علي ارواحنا	في ظهورك الرهيب ايها المسيح الاله، لا تسمعني الصوت القايل ما عرفكم، لاني عليك ايها المخلص قد القيت رجاي، وان كنت لم اصنع ما امرتني به من كسلي وتهاوني، لكن انت ايها المتحنن اشفق علي وارحمني
У Твоє страшне Явлення, Христе, хай ми не почуємо: “Не знаю вас”, бо надію на Тебе, Спасе, ми поклали, хоча й не робили те, що Ти нам велів, через нашу лінь і недбалість. Але просимо Тебе, змилуйся над нашими душами.	У Твоє страшне Явлення, Христе Боже, не дай мені почути глас, який каже: “Не знаю вас”, бо на Тебе, Спасе, я поклав свою надію, хоча й не робив те, що Ти мені велів, через свою лінь і недбалість. Але Ти, Милостивий, змилуйся наді мною й помилуй мене.

До орфографічних виявів впливу рукописної традиції в шувейрському Псалтирі належить систематична реалізація довгого *ī* в імперативі недостатніх дієслів, наприклад, *نجي* “спаси” (Пс 6:5), але, як можна помітити, це не стосується форм із стягненими займенниками, наприклад, *نجني* “спаси мене”. Втім, у передмові до видання спеціально обумовлюється цей аспект: “...оскільки цей божественний Псалтир віряни використовують для навчання дітей арабської грамоти, ми вирішили не опускаєти в неправильних дієсловах наявні в них слабкі літери, якщо слово стоїть в усіченій формі¹⁰... як зазвичай роблять на письмі ті, хто не знає встановлених норм арабської мови. [Ми зробили так,] щоб ці дієслова легше було сприймати дітям, які навчаються, і всім, хто погано розуміє їх у разі, якщо вчитель опускає ці [слабкі] літери” [Kitāb al-zabūr... 1735, 10–11]. Ця ремарка видавців свідчить, що такі орфографічні відхилення від норми в той час сприймалися цілком нормально.

Бухарестський Псалтир (1747)

Другим етапом антиохійського православного книгодруку стала діяльність Антиохійського патріарха Сильвестра (1724–1766), який багато часу провів у двох важливих центрах книговидавництва – Яссах і Бухаресті – заради реалізації проєкту друкування книг для православних арабів. За підтримки господарів Молдови й Волощини було видано арабською Часослов (Ясси, 1745), Псалтир (Бухарест, 1747) та декілька інших книг [Țirău 2024, 184, 187].

За оцінками румунських дослідників, наклад бухарестського Псалтиря міг становити 1000–1500 примірників, але вже через століття він став бібліографічною рідкістю [Țirău 2024, 211]. Наразі відомо лише про два примірники, які зберігаються в бібліотеках Манчестерського та Єльського університетів [Țirău 2024, 200]; у нашому розпорядженні була фотокопія з останнього [Kitāb al-zabūr... 1747]¹¹.

Зіставлення виявило, що бухарестський Псалтир відтворює текст алеппського видання (наявні заголовки псалмів, додані Афанасієм Даббасом, тексти молитов після кафізм збігаються)¹². Водночас у ньому зустрічаються орфографічні та граматичні правки, але, на відміну від доволі якісної редакторської роботи у виданні Афанасія Даббаса, бухарестський Псалтир містить низку невдалих з погляду правил арабської класичної мови виправлень. Порівняймо такі характерні випадки (перший варіант – алеппський Псалтир, другий – бухарестський):

а) Реалізація літери *ي* в імперативі недостатніх дієслів: *اهدني* “веди мене” → *اهديني* (Пс 5:9); *اشفني* “зціли мене” → *اشفيني* (Пс 6:3); *امح* “очисти” → *امحي* (Пс 50:3);

б) Реалізація довгого голосного в імперативі порожніх дієслів: *دنههم* “суди їх” → *دينهم* (Пс 5:11); *صفني* “прирівняй мене” → *ضيفني* (каф. 1);

в) Постановка дієслова у множині у препозиції до іменника: *ولا يتبت مخالفوا الناموس* “Порушники закону не встоять” → *ولا يتبتوا مخالفوا الناموس* (Пс 5:6); *فليخزوا ويضطربوا* “Хай посоромляться і сильно занепокояться всі мої вороги” → *فليخزوا ويضطربوا* (Пс 6:11);

г) Гіперкорекція (“танвін фатхи” в іменного присудка): *حناجرهم قبور مفتحة* “їхні горло – відкрита могила” → *حناجرهم قبورًا مفتحة* (Пс 5:10);

д) Помилкове опущення “танвіна фатхи”: *افرحي يا عروسًا* “Радуйся, Невісто” → *افرحي يا عروس* (каф. 1).

Складається враження, що такі виправлення робилися свідомо, попри наявність правильних варіантів в алеппському Псалтирі, наче друкарі (помічники патріарха Сильвестра) орієнтувалися радше на властивості рукописної традиції християнської середньоарабської мови.

Бейрутський Псалтир (1752)

Після повернення патріарха Сильвестра до Сирії 1749 р. центром православного арабського книгодруку на деякий час став Бейрут, де при монастирі Святого Георгія було відкрито друкарню. Нею опікувалися шейх Юнус Нікула аль-Джебейлі і помічник патріарха Сильвестра священник Юсуф Марк [Feodorov 2018, 208]. Однією з надрукованих там книг став Псалтир (1751–1752)¹³. Єдиний відомий примірник бейрутського Псалтиря зберігається в Бібліотеці Уппсальського університету¹⁴ [Tirău 2024, 226].

Дослідник біографії патріарха Сильвестра М. Ціпеу звернув увагу на те, що бейрутське видання Псалтиря з'явилося невдовзі після бухарестського, і припустив, що причинами цього стали підготовка нової редакції тексту і включення до книги додаткового матеріалу [Tirău 2024, 227]. Передмова до бейрутського Псалтиря проливає світло на історію його появи: текст було заново відредаговано “Софронієм, митрополитом Акки”¹⁵, “під керівництвом диякона Ільєса Фахра, логофета апостольського Антіохійського престолу”, на прохання вищезгаданого Юсуфа Марка (див. додаток 2). Книга складається із двох частин з окремою пагінацією: 1) короткий катехізис у формі запитання й відповіді (с. 1–26); 2) Псалтир (с. 1–367), якому передують 5 сторінок передмови без пагінації. На думку І. Феодоров, включення катехізису до Псалтиря свідчить про те, що патріарх Сильвестр орієнтувався на східноєвропейські зразки таких видань, які мали навчальні цілі, і бейрутський Псалтир мав відігравати таку ж роль [Feodorov 2023, 299].

Зіставивши бейрутське видання з попередніми, ми виявили в ньому таке¹⁶:

1) У бейрутському виданні назви більшості псалмів відповідають традиційному надписанню псалмів у Септуагінті, а в алеппському та бухарестському – відтворюють заголовки (*ὕμνοισις*), додані в пізніший період;

2) Покращено орфографію – наприклад, систематично замінено варіант *اله* “Бог” на *الهدى*, “Діва” на *العذراء*; у більшості випадків вдало виправлено зубні приголосні на міжзубні;

3) Внесено деякі лексичні та структурні правки відповідно до грецького тексту: *الرب نصرني* “Господь допоможе мені” → *الرب ينصرني* “Господь допоможе мені” (Пс 3:6); *احفظ من اثمى* “буду остерігатися мого беззаконня” (Пс 17:24); *واياك رجوت كل الايام* “я Тебе з нетерпінням очікую всі дні” → *واياك رجوت اليوم كله* “я Тебе з нетерпінням очікую весь день” (Пс 24:5); *على* “на Твої жертovníки” → *على مذبحك* “на Твій жертovníк” (Пс 50:21); *اله ابى* “Бог отців моїх” → *اله ابى* “Бог мого батька” (Пісня 1, Вих 15:2);

4) У низці випадків вилучено сполучник “i”, якого немає в грецькому тексті (хоча така трансформація порушує синтаксичну норму арабської мови): *ويهدي الودعا* “Він поведе лагідних у суді й навчить сумирних Своїх шляхів” → *يهدى الودعا، يعلم الوديعين طريقه* (Пс 24:9)¹⁷; *عيناى ونفسى وبطنى* “мої очі, моя душа і нутро моє” → *عيناى نفسى وبطنى* (Пс 30:10);

5) Внесено подальші стилістичні правки, які редактори вважали доцільними: *وان كنت جازيت* “коли я помстився тим, які заподіяли мені зло” → *جازيت الذين صنعوا بي الشر* (Пс 17:10); *امال السموات* “Він нахилив небо” → *طاطا السموات* (Пс 7:5); *وعدله* (Пс 17:23); *وحقوقه لم تبتعد عني* “Його постанов я не відкинув від себе” → *لم ابعد عني* (Пс 17:33); *هم عثروا* “Їх спугали” → *يمنطقني بالقوة* “підперізує мене силою” → *هم تعرفلوا* (Пс 19:9); *جازهم جزاهم* “Дай їм їхню відплату” → *جازهم باستحقاقهم* (Пс 27:4).

Виявилося, що в бейрутському виданні молитви після кафізм повністю збігаються із шувейрською редакцією, тоді як правки в біблійних текстах (псалмах і піснях) мають незалежний оригінальний характер. Отже, православні редактори в Бейруті при підготовці своєї покращеної версії Псалтиря послуговувалися шувейрським виданням. Водночас, за їхнім свідченням, вони зберігали лексичні варіанти, які були сталими в узусі (див. додаток 3).

Для наочності порівняймо два приклади виправлень, які дають уявлення про загальні тенденції в п’яти версіях арабомовного Псалтиря:

Орфографічна та морфологічна правка “очисти беззаконня моє” (Пс 50:3)

Рукопис (1648)	Алеппо (1706)	Шувейр (1735)	Бухарест (1747)	Бейрут (1752)
امحا مائتى	امح مائتى	امحو مائتى	امحي مائتى	امحو مائتى

Синтаксична правка

“... вони своїми язиками вчинили обман. Суди їх, Боже” (Пс 5:10-11)

Рукопис (1648)	Алеппо (1706)	Шувейр (1735)	Бухарест (1747)	Бейрут (1752)
دينهم يا الله لانهم قد غشوا بالسنتهم	دنههم يا الله لانهم قد غشوا بالسنتهم	قد غشوا بالسنتهم، فدنههم يا الله	دينهم يا الله لانهم قد غشوا بالسنتهم	قد غشوا بالسنتهم، فدنههم يا الله

У першому прикладі рукописна версія містить форму дієслова *maḥā* “витирати”, типову для християнської середньоарабської мови (з реалізацією довгого голосного в імперативі недостатнього дієслова), а в алеппському виданні цю орфографічну помилку виправлено. У бухарестському виданні бачимо виправлення в бік рукописної традиції (причому в більш розмовній формі – з довгим голосним *ī*), а в шувейрському і бейрутському здійснено найбільш вдалу правку в бік “класицизації” зі слабким третім кореневим, який реалізується через довгий голосний *ī* (хоча довгий голосний є надлишковим). У другому прикладі лише шувейрський і бейрутський варіанти відповідають структурі грецького тексту¹⁸ (тоді як перші три мають варіант “Суди їх, Боже, бо вони вчинили обман своїми язиками”), що свідчить про більш ретельну звірку з оригіналом у цих двох виданнях.

Висновки

Отже, першим важливим етапом редагування і стандартизації арабомовного антіохійського Псалтиря стало алеппське видання 1706 р. за редакцією митрополита

Алеппського Афанасія Даббаса, що було здійснене на базі рукописної версії XVII ст., яка своєю чергою походить від редакції Абдаллаха Ібн аль-Фадла XI ст. Псалтир, виданий патріархом Сильвестром у Бухаресті 1747 р., повністю базувався на алеппському виданні, за винятком незначних граматичних (і часто невдалих) правок. У ліванському Шувейрському монастирі 1735 р. було підготовлено покращену версію Псалтиря, яка також базувалася на алеппському виданні. Редакторський метод шувейрських друкарів був подібний до роботи Афанасія Даббаса над рукописною версією: біблійні тексти (псалми й пісні пророків) зазнали мінімального втручання, оскільки їхній давній усталений переклад за редакцією Абдаллаха Ібн аль-Фадла вже пройшов апробацію століттями і користувався авторитетом, тоді як у молитвах після кафізм, які не є біблійними текстами, редактори мали більше свободи і тому вдавалися до багатьох лексичних заміни і реструктуризації речень. Шувейрське видання демонструє набагато якісніший текст із погляду орфографії, граматичних норм класичної арабської мови й відповідності Септуагінті, з якої робився переклад Біблії в Антіохійській церкві; воно стало другим важливим етапом редагування арабського Псалтиря після редакції Афанасія Даббаса і було передруковане багато разів. Третьою редакцією Псалтиря XVIII ст. – з оригінальними вдалими правками в біблійних текстах, але із запозиченими із шувейрської редакції текстами молитов після кафізм – стало маловідоме бейрутське видання 1752 р. Видання Псалтиря XIX–XX ст. зазнавали додаткового редагування, що потребує окремого дослідження. Втім, основою арабського тексту Псалтиря, яка дійшла і до наших днів, попри поетапне редагування, є версія за редакцією Абдаллаха Ібн аль-Фадла XI ст.

ДОДАТКИ

Нижче наведено наш переклад супровідних текстів до алеппського та бейрутського видань Псалтиря, у яких ідеться про редагування і які дають уявлення про жанрові особливості передмов до арабо-християнських стародруків. Міститься також вказівка на перші спроби запровадження й стандартизації розділових знаків, зокрема знака питання за грецьким зразком. Друга передмова до алеппського Псалтиря написана у формі римованої прози.

Додаток 1

Друга передмова до алеппського Псалтиря [Kitāb al-zabūr... 1706]

(IX) В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, Єдиного Бога

Вступ до Псалтиря

Хвала Господу, Який у Своїй величі є вищим за горішній і долішній світи, Який єдиний має абсолютну силу і владу, Який створив небесне воїнство, що Його оспівує, і хори на землі, які Його вихваляють і невинно повсякчас виголошують пісню перемоги “Святий, Святий, Святий Господь Саваот!”¹⁹, Який перетворив землю на небо завдяки тим, хто [Його] благословляє і славить, а людей – на янголів, які [Його] оспівують і шанують, і, дихнувши, дав їм дар Святого Духа, аби вони співали псалми, вигукуючи: “Хваліть Господа з небес, хваліть Його на висотах!”²⁰ Дякуємо Йому за Його милості й ласки, виголошуючи: “Благослови, душе моя, Господа, і вся істото моя – (X) ім'я святе Його”²¹, на віки вічні, амінь.

Ось що каже святий отець, який подібний до Мойсея своїм покликанням, до первосвященника Аарона – своєю відважністю, до Іллі – своєю аскезою й ревністю, до Давида – своєю смиренністю й лагідністю, до Соломона – своїм мудрим управлінням, – а саме отець отців та архієрей архієреїв, Кір Кір²² Афанасій, великий патріарх Антіохійський, високоповажний славетний владика, який ошчасливив Дамаск тим, що там народився, і зробив честь Алеппо тим, що там оселився, який розбудував православну громаду, ставши її пастирем, і освітив душі вірян, ведучи їх правильним шляхом, – хай Господь помилує нас його молитвами й дарує нам його рясні благословення:

«Дізнавшись про слова Господа, що “не самим хлібом житиме людина, але кожним Божим словом”²³, я зрозумів, що пізнання Святого Письма є нагальною потребою, особливо для душ християн, які куплені дорогою ціною²⁴, **(XI)** для того щоб дізнаватися з нього, що є найвищим добром, і шукати його, і що є найбільшим злом, і уникали його. Я усвідомив, що цієї мети вірянину неможливо досягти, якщо не прагнути її з самого дитинства, аби вона закарбувалася в закутках його серця і в дзеркалі його пам’яті. Тоді я став шукати спосіб, який відкрив би можливість дітям християн досягти цієї нагальної мети, і побачив, що псалми пророка й царя Давида, які постійно співаються в церкві Божій і без яких не відправляється жодне уставне богослужіння, є тим міцним посохом, на який можуть спиратися діти християн, і тими сходинками, які можуть привести вірян до пізнання прославлення Бога у святих церквах і монастирях. Отже, я вирішив надрукувати цей святий Псалтир заради навчання дітей християн у школах, щоб його могли придбати і багаті, і бідні за ціною меншою, ніж ціна рукописів, аби нужденні не мали приводу позбавляти **(XII)** своїх дітей освіти і знань, заповіданих Господом, як сказано в четвертому розділі книги Приповістей: “Діти, послухайте повчання батька і будьте уважні, щоб осягнути розуміння”²⁵.

Перш ніж друкувати цей Псалтир, ми частково виправили граматичні закінчення у псалмах, без зміни структури речень. Ми внесли зміни лише в усіх двадцяти кафізмах, виправивши структуру речень, де арабська мова була спотворена. Коли ти зустрінеш на початку речення знак хреста, читай це речення як питальне, тобто зі знаком питання, аж до крапки, що йде за ним²⁶.

Завершено християнського року тисяча сімсот шостого в місті Алеппо, що належить до провінцій Сирії Другої²⁷. Просимо не забувати нас у молитвах про милість [Божу] і молимо Господа про здійснення нашого задуму з Його допомогою і благословенням, амінь».

Додаток 2

Передмова до бейрутського Псалтиря [Kitāb al-zabūr... 1752]

(II) Вступ

В ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа, Єдиного Бога, Якому вірю і на Якого сподіваюся.

Слава Богу, єдиному в Трійці і троїчному в єдності, славленому і звеличеному Його святими ангелами на небесах і Його рабами на землі в роді людському, Який надихнув Давида пророка (мир йому!) Своїм Святим Духом на псалмоспів для оживлення душ, через оспівування величі Божої і прославлення Його сили і могутності! Нехай наблизить нас це славослов’я до подяки за Його милості і спогадів про Його доброту в молитвах, що підносяться до Нього, у невинному поклонінні Йому, щоб нам сподобитися Його милості через надію на Нього, бо Він щедрий і милостивий, у Нього віримо і на Нього сподіваємося!

(III) Ось що каже смиренний Софроній, митрополит Акки: “Коли мене запитав добродішній священник хурі²⁸ Юсуф Марк ат-Трабулсі про переклад Псалтиря, написаного за натхненням Святого Духа і перекладеного з грецької мови арабською в давні часи дияконом Абдаллахом ібн аль-Фадлом Антіохійським, я, розглянувши згадану книгу, виявив, що згодом до неї проникли помилки переписувачів через незнання ними значень деяких слів, які подібні між собою за написанням, але різняться за значенням і тлумаченням, через що переданий зміст спотворюється, як порівняти з оригіналом, який написаний грецькою. **(IV)** І хоча деякі наші попередники вже виправляли помилки за грецькою версією, все ж частина з них залишилася невиправленою, оскільки вони не були глибокими знавцями мови оригіналу.

Коли я побачив ці викривлення, мене охопила ревність до завершення того, чого бракувало для досконалого виправлення, і я взявся виправляти відхилення

від стародавнього оригінального тексту, під керівництвом диякона Ільєса Фахра, логофета апостольського Антіохійського престолу, з найбільшою увагою і ретельністю, наскільки це можливо, з урахуванням слів і виразів, до яких народ звик протягом багатьох років – так, як вони записані у старовинних рукописах.

Прохання до тих, хто буде читати (V) цю книгу і промовляти [псалми] вголос, покладатися на виправлене нами в цій арабській версії, яка відповідає оригінальному грецькому тексту, після її зв'язки за кожним словом і виразом. Ми видалили звідси те, що було зайвим, доповнили те, чого бракувало, [і виправили] викривлене, за допомогою Всемогутнього Бога, Який веде нас до істини і Якому належить слава і хвала нині, і повсякчас, і на віки вічні. Амінь”.

Додаток 3

Післямова до бейрутського Псалтиря [Kitāb al-zabūr... 1752]

(364) Знай, читачу (нехай Бог приведе тебе до істини!), що цей Псалтир було перекладено з грецького тексту, який є оригінальним. Старий Завіт було написано єврейською мовою, а цар Птолемей обрав сімдесят двох учених з єврейського народу, які досконало знали єврейську та грецьку мови, і вони переклали Тору з єврейської грецькою; серед них був старець Симеон Богоприємець. Тому при перекладі будь-якою мовою слід неодмінно спиратися на грецький переклад цих учених.

Отже, якщо ти, християнин, чи ти священник, чи мирянин, виявиш, що деякі слова змінені, знай, що вони (365) відповідають правильному грецькому оригіналу. Звернися до тих, хто досконало знає граматику, і не чини опору явній істині, що є гріхом проти Святого Духа. Зверни увагу на слова божественного апостола, сказані римлянам: “Кажу кожному з вас через дану мені благодать: не думати про себе більше, ніж належить думати”²⁹. Перекладач не обмежився лише передачею сенсу, але звертався і до тлумачення псалмів грецькою мовою слово за словом.

Якщо дозволить Всевишній, після цього ми надрукуємо тлумачення Псалтиря, й істина буде відкрита. Якщо ти підкоряєшся істині, приймаєш її, навчаєш її інших і передаєш її, то сподобишся нагороди того, хто наставляє невігласів, (366) і [на тобі] здійсняться слова божественного апостола: “Хай ніхто не шукає свого власного, але [кожний] те, що для ближнього”³⁰, і ти удостоїшся вічного блаженства.

Якщо ти не володієш грецькою мовою і не маєш нікого, хто б тобі пояснив потрібне, підкорись бажаній істині і вшануй її мовчанням. Виконуй молитовне правило за своїм звичаєм. Ні через свою необізнаність, ані через незвичність виправленого тексту не відкидай істину і не піддавайся сумнівам, інакше ти привернеш до себе біди, про що сказав наш Господь (слава Йому!) щодо тих, через кого приходять спокуси³¹, – нехай збереже нас і тебе Бог від цього!

Знай, що ми залишили деякі слова, близькі за значенням до оригіналу, тому що люди (367) звикли до них, зокрема в [біблійних] піснях, як-от у двох піснях трьох отроків, де кожному виразу “навіки” [’ilā l-’abad] грецькою відповідає “на віки” [’ilā l-’adhār]³². Крім того, у кінці питального речення грецькою ставлять такий знак ;. Ми теж поставили його у Псалтирі й Часослові, наприклад: “Господи, доки Ти зовсім не звертатимеш на мене уваги?”³³, аби читач знав, що це речення питальне.

Кінець, і Богові єдиному слава.

Завершено 21 травня 1752 християнського року.

¹ Дослідження здійснено в межах проекту, який фінансується Європейською дослідницькою радою за програмою Європейського Союзу з досліджень та інновацій “Horizon 2020” (грантова угода № 883219-AdG-2019 – проект TYPARABIC).

² Кафізма (гр. κάθισμα “седален”) – розділ православного богослужбового Псалтиря. Цим терміном у грецькій та антіохійській традиціях позначаються лише тропарі після псалмів

наприкінці кожної кафізми (на відміну від слов'янської традиції, де кафізою називається кожний із 20 розділів Псалтиря).

³ Висловлюю вдячність Хабібу Ібрагіму (Тюбінгенський університет Еберхарда і Карла) за ідентифікацію переписувача.

⁴ Тут і далі біблійні цитати наведено в перекладі Рафаїла Турконяка. Нумерацію псалмів наведено за Септуагінтою.

⁵ У більш ранній версії грецького друкованого Псалтиря [Ψαλτήριον... 1700] псалми мають два заголовки: 1) ὑπόθεσις (букв. “тема, сюжет”) – вставка, у якій наводиться переважно християнська інтерпретація теми псалма; такі заголовки у грецьких Псалтирях базувалися на тлумаченні Євсевія Кесарійського й додавалися з X ст. [Papulov 2014, 56]; 2) традиційне для Септуагінти надписання псалма. У пізнішому виданні [Ψαλτήριον... 1798] використовується лише традиційне надписання. В арабських друкованих редакціях у надписанні псалмів є низка відмінностей від обох грецьких версій, і ця тема потребує окремого дослідження.

⁶ З'ясування джерела арабської (антиохійської) редакції молитов після кафізм потребує окремого дослідження.

⁷ Приклади з молитов після кафізм наведено в нашому перекладі.

⁸ У грецькому Псалтирі [Ψαλτήριον... 1700] та в церковнослов'янському цей текст міститься після кафізми 3. Наведено в нашому перекладі з друкованої версії.

⁹ Ἐπὶ τῆς δίκης τῆς φοβερᾶς ἄνευ κατηγορῶν ἐλέγχομαι, ἄνευ μαρτύρων κατακρίνομαι [Ψαλτήριον... 1700, 19].

¹⁰ Тобто в усіченій формі недостатніх дієслів у 3-й особі однини ч. р. пишеться літера ζ там, де слабкий приголосний випадає. Варіювання форм зі слабким третім кореневим приголосним і без нього (в усіченій формі та імперативі) – одна з типових особливостей арабохристиянської рукописної традиції.

¹¹ У цьому примірнику не збереглися кілька сторінок, які містять псалом 1, другу половину псалма 123 і псалми 124–130.

¹² Відрізняються тексти передмов; у бухарестському виданні наприкінці додано примітку друкарів – помічників патріарха Сильвестра (Джирджис аль-Халябі та чернець Михаїл із Триполі).

¹³ На титульній сторінці зазначено 1751 р., а в кінці книги видавнича примітка наводить дату 21 травня 1752 р.

¹⁴ Див. опис та історію цього примірника: [Feodorov 2018, 208–216; 2023, 296–301].

¹⁵ Йдеться про видатного ієрарха арабського походження Софронія аль-Кілізі (родом із м. Кіліс) – патріарха Константинопольського Софронія II (1774–1780) і патріарха Єрусалимського Софронія V (1771–1774); на той час був єпископом м. Акко.

¹⁶ Перший варіант прикладів наведено за шувейрською редакцією; вони загалом збігаються з алеппською та бухарестською, за винятком орфографічних деталей.

¹⁷ ὁδηγήσει πραιεῖς ἐν κρίσει, διδάξει πραιεῖς ὁδοὺς αὐτοῦ.

¹⁸ ... ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ἐδόλοῦσαν. κρῖνον αὐτοῦς, ὁ Θεός.

¹⁹ Іс 6:3.

²⁰ Пс 148:1.

²¹ Пс 102:1.

²² Кір (новогр. Кѳр від давньогр. Кѳριος “пан”) – титул, який додавався до імен церковних ієрархів у грецькій традиції.

²³ Лк 4:4.

²⁴ 1Кор 6:20, 7:23.

²⁵ Пр 4:1.

²⁶ Цей метод передачі знака питання не знайшов продовження в подальших виданнях.

²⁷ Сирія Секунда, або Сирія II (лат. Syria Salutaris) – назва провінції в пізній Римській імперії та Візантії.

²⁸ Специфічний титул священства в арабомовних християн.

²⁹ Рим 12:3.

³⁰ 1Кор 10:24.

³¹ Мф 18:7, Лк 17:1.

³² Пісні 7 і 8, Дан 3:67-87. У бейрутському Псалтирі редактори залишили без змін усталений на той час в узусі варіант, наявний в алеппському та шувейрському виданнях (*'ilā l-'abad* “навіки”), хоча він не точно передає грецьку форму множини (εἰς τοὺς αἰῶνας).

³³ Пс 12:2. Тут грецький знак питання (крапка з комою) поставлено перевернутим, згідно з напрямом письма арабською.

ЛІТЕРАТУРА

Арабская Псалтырь: Приложение к факсимильному изданию рукописи А 187 (Арабская петербургская лицевая Псалтырь) из собрания Института востоковедения РАН (Санкт-Петербургский филиал) (2005), подг. Вал. В. Полосин, Н. И. Сериков, С. А. Французов, Кварта, Санкт-Петербург & Воронеж.

Петрова Ю. І. (2024), “Панегіричні передмови на честь меценатів в арабо-християнських стародруках початку XVIII ст.”, *Східний світ*, № 3, с. 79–94. DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2024.03.079>

Факсимильное издание рукописи А 187 (Арабская петербургская лицевая Псалтырь) из собрания Института востоковедения РАН (Санкт-Петербургский филиал) (2005), подг. Вал. В. Полосин, Н. И. Сериков, С. А. Французов, Кварта, Санкт-Петербург & Воронеж.

Chițulescu P. (2025), “The Last Journey of Patriarch Athanasios III Dabbās to Wallachia and the Editorial Program of the Printing Presses of Aleppo and Bucharest”, *Philobiblon. Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in the Humanities*, Vol. XXX, No. 1, pp. 7–20. DOI: <https://doi.org/10.26424/philobib.2025.30.1.01>

Feodorov I. (2018), “New Data on the Early Arabic Printing in the Levant and its Connections to the Romanian Presses”, *Revue des études sud-est européennes*, Vol. LVI, 1–4, pp. 197–233.

Feodorov I. (2023), *Arabic Printing for the Christians in Ottoman Lands*, De Gruyter, Berlin and Boston. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110786996>

Kitāb al-zabūr al-šarīf (1706), Aleppo. (In Arabic).

Kitāb al-zabūr al-ilāhī li-Dāwūd al-nabī (1735), al-Shuwayr. (In Arabic).

Kitāb al-zabūr al-šarīf (1747), Bucharest. (In Arabic).

Kitāb al-zabūr al-šarīf (1752), Beirut. (In Arabic).

“‘Kitāb zabūr Dāwūd al-nabī’, Manuscript 258”, in *Mar Behnam Monastery*, available at: <https://www.vhmm.org/readingRoom/view/131556> (accessed August 20, 2025). (In Arabic).

“‘Kitāb zabūr Dāwūd al-nabī’, Manuscript 77”, in *Société des Missionnaires de Saint Paul (Melkite Greek Catholic)*, available at: <https://www.vhmm.org/readingRoom/view/599908> (accessed August 20, 2025). (In Arabic).

Parpulov G. R. (2014), *Toward a History of Byzantine Psalters ca. 850–1350 AD*, s.n., Plovdiv.

Roberts A. M. (2020), *Reason and Revelation in Byzantine Antioch. The Christian Translation Program of Abdallah ibn al-Fadl*, University of California Press, Oakland.

Țipău M. (2024), *Sylvester of Antioch. Life and Achievements of an 18th-Century Christian Orthodox Patriarch*, De Gruyter, Berlin and Boston. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110988420>

Wade A. (2024), “A Preliminary Comparison of the Horologion in Sinai Arabic 232 (13th c.) with the 1702 Edition of Athanasios Dabbās and the Earlier Version of Meletios Karma”, in R. Dipratu and S. Noble (eds), *Arabic-Type Books Printed in Wallachia, Istanbul, and Beyond / First Volume of Collected Works of the TYPARABIC Project*, De Gruyter, Berlin and Boston, pp. 243–265. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111060392-011>

Ψαλτήριον του Προφήτου και Βασιλέως Δαβίδ (1700), Snagov.

Ψαλτήριον. Δαβίδ του Προφήτου και Βασιλέως (1798), Τυπογραφείο του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως, Constantinople.

REFERENCES

Arabskaya Psal'tyr': Prilozheniye k faksimil'nomu izdaniyu rukopisi A 187 (Arabskaya peterburgskaya litsevaya Psal'tyr') iz sobraniya Instituta vostokovedeniya RAN (Sankt-Peterburgskiy filial) (2005), Compl. by Val. V. Polosin, N. I. Serikov and S. A. Frantsuzov, Kvarata, Saint Petersburg and Voronezh. (In Russian).

Petrova Yu. I. (2024), “Panehirychni peredmovy na chest metsenativ v arabo-khristyianskykh starodrukakh pochatku XVIII st.”, *Shidnij svit*, No. 3, pp. 79–94. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2024.03.079>

Faksimil'noye izdaniye rukopisi A 187 (Arabskaya peterburgskaya litsevaya Psal'tyr') iz sobraniya Instituta vostokovedeniya RAN (Sankt-Peterburgskiy filial) (2005), Compl. by Val. V. Polosin, N. I. Serikov and S. A. Frantsuzov, Kvarata, Saint Petersburg and Voronezh.

Chițulescu P. (2025), “The Last Journey of Patriarch Athanasios III Dabbās to Wallachia and the Editorial Program of the Printing Presses of Aleppo and Bucharest”, *Philobiblon. Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in the Humanities*, Vol. XXX, No. 1, pp. 7–20. DOI: <https://doi.org/10.26424/philobib.2025.30.1.01>

Feodorov I. (2018), “New Data on the Early Arabic Printing in the Levant and its Connections to the Romanian Presses”, *Revue des études sud-est européennes*, Vol. LVI, 1–4, pp. 197–233.

Feodorov I. (2023), *Arabic Printing for the Christians in Ottoman Lands*, De Gruyter, Berlin and Boston. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110786996>

Kitāb al-zabūr al-šarīf (1706), Aleppo. (In Arabic).

Kitāb al-zabūr al-ilāhī li-Dāwūd al-nabī (1735), al-Shuwayr. (In Arabic).

Kitāb al-zabūr al-šarīf (1747), Bucharest. (In Arabic).

Kitāb al-zabūr al-šarīf (1752), Beirut. (In Arabic).

“*Kitāb zabūr Dāwūd al-nabī*”, Manuscript 258”, in *Mar Behnam Monastery*, available at: <https://www.vhmmml.org/readingRoom/view/131556> (accessed August 20, 2025). (In Arabic).

“*Kitāb zabūr Dāwūd al-nabī*”, Manuscript 77”, in *Société des Missionnaires de Saint Paul (Melkite Greek Catholic)*, available at: <https://www.vhmmml.org/readingRoom/view/599908> (accessed August 20, 2025). (In Arabic).

Parpulov G. R. (2014), *Toward a History of Byzantine Psalters ca. 850–1350 AD*, s.n., Plovdiv.

Roberts A. M. (2020), *Reason and Revelation in Byzantine Antioch. The Christian Translation Program of Abdallah ibn al-Fadl*, University of California Press, Oakland.

Țipău M. (2024), *Sylvester of Antioch. Life and Achievements of an 18th-Century Christian Orthodox Patriarch*, De Gruyter, Berlin & Boston. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110988420>

Wade A. (2024), “A Preliminary Comparison of the Horologion in Sinai Arabic 232 (13th c.) with the 1702 Edition of Athanasios Dabbās and the Earlier Version of Meletios Karma”, in R. Dipratu and S. Noble (eds), *Arabic-Type Books Printed in Wallachia, Istanbul, and Beyond / First Volume of Collected Works of the TYPARABIC Project*, De Gruyter, Berlin and Boston, pp. 243–265. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783111060392-011>

Psaltirion tou Profitou kai Vasiléos David (1700), Snagov.

Psaltirion. David tou Profitou kai Vasiléos (1798), Typographeio tou Patriarcheiou tis Konstantinoupoles, Constantinople.

Ю. І. Петрова

Антіохійські арабомовні редакції богослужбового Псалтиря XVII–XVIII ст.

У статті досліджується історія редагування арабського богослужбового Псалтиря в Антіохійській церкві після запровадження арабського друкарства в Османській імперії. Дослідження базується на порівнянні рукописних і друкованих версій арабського Псалтиря. Першим важливим етапом на шляху до стандартизації арабомовного Псалтиря стало алеппське видання 1706 р. за редакцією митрополита Афанасія Даббаса. Воно базувалося на рукописній версії XVII ст., яка походить від редакції знаного перекладача Біблії Абдаллаха Ібн аль-Фадла Антіохійського (XI ст.). Бухарестське видання Псалтиря 1747 р. повністю ґрунтувалося на алеппському, за винятком незначних граматичних відмінностей. 1735 р. в ліванському Шувейрському монастирі було надруковано покращену версію, яка базувалася на алеппському виданні. Шувейрське видання демонструє набагато якісніший текст із погляду орфографії, граматичних норм класичної арабської мови й відповідності Септуагінті, з якої робився переклад Біблії в Антіохійській церкві. Ця версія зазнала багато перевидань і стала другим важливим етапом редагування арабського Псалтиря. Третьою редакцією Псалтиря XVIII ст. – з оригінальними правками в біблійних текстах, але із запозиченими із шувейрської редакції текстами молитов після кафізм – стало бейрутське видання 1752 р.

У редакторській роботі видавців Псалтиря спостерігається однаковий метод: біблійні тексти (псалми й пісні пророків) зазнали мінімального втручання, оскільки їхній давній усталений переклад за редакцією Абдаллаха Ібн аль-Фадла вже пройшов апробацію століттями і користувався авторитетом, тоді як з молитвами після кафізм, які не є біблійними текстами і в які проникло багато діалектизмів і рис християнської середньоарабської мови, редактори мали більше свободи і тому вдавалися до багатьох лексичних заміни і реструктуризації речень.

У публікації пропонується переклад українською другої передмови до алеппського Псалтиря (1706) і передмови та післямови до бейрутського Псалтиря (1752), у яких зустрічаються важливі згадки про редакторську роботу над арабським текстом.

Ключові слова: Псалтир; араби-християни; Антіохійська церква; Абдаллах Ібн аль-Фадл Антіохійський; Афанасій III Даббас; друкарство; редагування; псалми; християнська середньоарабська мова

*Стаття надійшла до видання 1.09.2025
Прийнято до друку після рецензування 30.10.2025
Опубліковано 28.11.2025*